

JOANNA FROŃSKA

INSTITUT DE RECHERCHE ET D'HISTOIRE DES TEXTES
CENTRE NATIONAL DE LA RECHERCHE SCIENTIFIQUE (PARYŻ)

ILUSTRACJE MARGINESOWE A PRAKTYKA CZYTELNICZA W KÓRNICKICH *DIGESTACH* JUSTYNIANA

Zapewne około roku 1471 nowo mianowany kolektor apostolski, doktor obojga praw, Dzierśław z Karnic przywiózł z Rzymu wyjątkowy rękopis „Digestum vetus”, który obecnie znajduje się w zbiorach Biblioteki Kórnickiej¹. Dziś możemy tylko spekulować, czy to właśnie wyjątkowy system ilustratorski kodeksu skłonił Dzierśława do zakupu tej, w owym czasie przeszło 200-letniej, książki z nieco przestarzałym już aparatem glosatorskim, czy może skusiła go stosunkowo niska cena pięciu florenów. Dlaczego rękopis kórnicki jest wyjątkowy? Zwykle luksusowe rękopisy prawa cywilnego i kanonicznego posiadają cykl miniatur lub inicjałów historycznych, rozpoczynających poszczególne księgi. 24 księgi *Digestów* kórnickich również zostały poprzedzone scenami w inicjałach nawiązującymi do otwierających je rubryk. Tym, co jednak wyróżnia rękopis z Kórniku spośród setek innych, jest zespół ponad 230 ilustracji marginesowych,

¹ Nota proveniencyjna na k. V: „liber Derslai de Carnicze Juris Baccalauri emptus per ipsum pro quinque florenis”, informuje, że Dzierśław w chwili zakupu książki posiadał tytuł bakałarza praw. W 1471 roku mógłby posługiwać się uzyskanym w Bolonii tytułem doktora dekretów, należy więc przyjąć, że zakupu dokonał wcześniej, prawdopodobnie w czasie rzymskich studiów w latach 1455–1471. Na temat kariery Dzierśława zob. Stanisław A. Sroka, *Wykaz Polaków wypromowanych na uniwersytecie w Bolonii w drugiej połowie XV wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 2014, nr 1, s. 146, oraz Marek D. Kowalski, *Dlaczego warto było zostać kolektorem? Kariery papieskich kolektorów generalnych w Polsce w XV wieku*, „Roczniki Historyczne” 2014, t. 80, s. 148–149.

które ilustrują kwestie i terminy prawne. Proponują one kolejną w stosunku do glos warstwę interpretacyjną, dostarczając informacji nie tylko na temat recepcji prawa rzymskiego, ale, jak postaram się wykazać, dają współczesnemu odbiorcy wgląd w bardziej intymną relację dawnego czytelnika z tekstem. Nim jednak przejdę do zasadniczego tematu mojego artykułu, chciałabym zatrzymać się przez chwilę na kwestiach związanych z powstaniem rękopisu kórnickiego, gdyż pozwolą one lepiej zrozumieć kontekst funkcjonowania ilustracji marginesowych.

DIGESTA KÓRNICKE: PRODUKCJA I KODYKOLOGIA

Podróż *Digestów* kórnickich z Italii do Polski nie była jedyną w historii rękopisu. Choć o jego losach milczą źródła i wpisy proveniencyjne, jednakże pewnych wiadomości dostarcza nam struktura materialna kodeksu. Jak sugeruje pismo, rękopis został prawdopodobnie skopiowany w północnych Włoszech, na przełomie XII i XIII wieku, przez kopistę, który zaadaptował elementy pisma północnogotyckiego, zdradzając tendencję do ostrzejszego łamania liter niż w klasycznej bolońskiej *littera antiqua*². Precyzyjne określenie miejsca powstania rękopisu nie jest zadaniem łatwym. Na jego wczesne datowanie wskazuje natomiast kilka elementów. Jednym z nich są szerokie interlinie, gotowe na przyjęcie komentarza, charakteryzujące rękopisy sprzed ery systematycznych aparatów glosatorskich, które zaczęły pojawiać się w rękopisach prawa rzymskiego dopiero począwszy od trzeciego dziesięciolecia XIII wieku. Marginesy rękopisu są opatrzone systemem tzw. czerwonych znaków, które zapewniały system odniesień tematycznych i terminologicznych pomiędzy sąsiadującymi ze sobą paragrafami tekstu. Gero Dolezalek i Rudolf Weigand datują ich obecność w rękopisach obu praw na lata 1140–1190³. Wreszcie dekoracja zapewniająca podstawową artykulację tekstu, czyli rubryki, inicjały i ozdobne inicja ksiąg, zbudowane z przepięknych czerwonych i niebieskich liter, jest typowa dla północnowłoskich rękopisów

² Por. charakterystyczną dla Italii abrewiację 'qui' w formie 'q' z przekreśloną poprzecznie laską. Pismo zachowuje pewne archaizmy wywodzące się z minuskuły karolińskiej, jak np. skrót & (et) nie tylko jako spójnik, ale również jako część wyrazu, uncjalne, majuskułowe E i G, sporadyczne ligatury, np. 'sp'. Na temat rozwoju pisma w Bolonii zob. Gianfranco Orlandelli, *Ricerche sulla origine della Littera Bononiensis. Scritture documentarie bolognesi del seccolo XII*, „Bulletino del'Archivio Paleografico Italiano”, nuova serie II–III, 1956–1957, cz. II, s. 177–214.

³ Gero Dolezalek, Rudolf Weigand, *Das Geheimnis der roten Zeichen. Ein Beitrag zur Paläographie juristischer Handschriften des zwölften Jahrhundert*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung” 1983, t. 69, s. 143–199.

z końca XII i początku XIII wieku⁴. Do cech archaizujących, choć niekoniecznie datujących rękopis, należy redakcja jego rubryk, zawierających referencje do podziału tekstu *Digestów* na siedem artykułów, znanego z najstarszego zachowanego egzemplarza *Digestów*, tzw. *Littera pisana*⁵. Kodeks zawiera ponadto fragmenty glos przedakursjańskich, z początku XIII wieku, których większość została usunięta, gdy wprowadzono nowy aparat glosatorski⁶.

Kolejny etap w historii rękopisu rozpoczyna się wraz z aktualizacją komentarza. Jak sugeruje uważna obserwacja kodykologiczna, decyzja o opatrzeniu rękopisu niecodziennym programem ilustratorskim była również częścią tego samego projektu. Pismo, choć zachowuje moduł i typ charakterystyczny dla włoskich aparatów glosatorskich pierwszej połowy XIII wieku, jest francuskie. Kopista glosy, nawet gdy poprawia tekst *Digestów*, nie wyzbywa się swych przyzwyczajęń i stosuje francuskie abrewiacje, jak np. 'q' z nadpisaną literą 'i' jako skrót 'qui' (k. 190). Podobne pismo o drobnym dukcie, z pochylonymi łaskami wysokich liter, często jednak w górnych liniach tekstu wyprostowanymi i wydłużonymi, na wzór dokumentów notarialnych, odnajdujemy w licznych rękopisach prawnych z północy Francji, przede wszystkim w dziełach kanonistycznych skopiowanych w kręgu uniwersytetu paryskiego⁷. Interesującej analogii dostarcza również glosa dodana w egzemplarzu „Authenticum” z 1237 r. o nieznannej proveniencji, przechowywanym obecnie w Paryżu⁸.

⁴ Zob. François Avril, Marie-Thérèse Gousset, Claudia Rabel, *Manuscrits enluminés d'origine italienne, XIIIe siècle*, Paris 1984, s. 63–64. Dokładna chronologia i historia tego motywu pozostaje do napisania.

⁵ Zob. rubryki ksiąg: D. 5, 10, 12, 15, 16, 17, 19; por. Giulio Battelli, *Ricerche sulla pecia nei codici del "Digestum Vetus"*, [w:] tenże, *Scritti scelti*, Roma 1975, s. 151–169.

⁶ Zachowane na k. 4 sigla 'M' (Martinus Gosia?) i 'Ro' (Rogerius?) sugerują zależność od źródeł bolońskich, lecz zespół glos przedakursjańskich w BK 824 wymaga dalszych badań, nim jakiegolwiek wnioski ogólne będą mogły zostać wyciągnięte.

⁷ Dobrym przykładem jest „Dekret” Gracjana, Bibliothèque de l'Université de Liège, rkps 127E, zawierający paryski komentarz, tzw. Summa Bambergensis (Gerard Fransen, *Manuscrits de Décretistes dans les Bibliothèques Liégeoises*, „Studia Gratiana” 1, Bolonia 1953/1954, s. 298–300) oraz iluminacje Mistrza Almagestu, paryskiego iluminatora aktywnego w latach dwudziestych XIII wieku (zob. François Avril, *A quand remontent les premiers ateliers d'enlumineurs laïcs à Paris*, „Les dossiers de l'archéologie” 1976, nr 16, s. 40). Szereg przykładów dostarczają również rękopisy zawierające *Quinque compilationes antiquae*, np. Lyon, Bibliothèque universitaire, rkps 6 czy Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 1378, oba zawierające francuską wersję *Compilatio tertia* i bez wątplenia skopiowane i iluminowane w Paryżu.

⁸ Paryż, Bibliothèque nationale de France (dalej: BNF), rkps lat. 15419, k. 65–177 (kolofon); reprodukcja on-line: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10724251v/f127.item.zoom>.

Komentarz kórnicki to wczesna wersja glosy Akursjusza (ok. 1181/85 – ok. 1259/63), bolońskiego jurysty i profesora prawa. Choć nie dysponujemy wciąż ani wydaniem krytycznym, ani dokładną chronologią tego aparatu glosatorskiego, punktowe porównania tekstu glosy sugerują szereg wersji, sukcesywnie wzbogacanych przez jej autora, tzw. *additiones*, poczynawszy od około 1220 roku⁹. Rękopis kórnicki również został nimi uzupełniony, zapewne wkrótce po skopiowaniu pierwszej „warstwy” komentarza, a znaki korektorskie („correctus”, kk. 61r i 165r) wskazują, że był to zabieg kompleksowy. Zarówno zasadniczy tekst aparatu, jak i *additiones* reprezentują stan glosy akursjańskiej sprzed publikacji *Liber extra* Grzegorza IX (1234 rok). Glosa „Consentientes” do D. 5, 1, 1 (k. 61), której redakcja, jak zauważył już Emil Seckel, może służyć jako element datujący, nie zawiera odniesienia do *nova decretali Gregorii* (czyli do X. 2, 2, 18), które odnajdujemy w późniejszych rękopisach i wydaniach drukowanych¹⁰. Glosa kórnicka cytuje jednak konstytucję *Ad decus* Fryderyka II (1220 r.), która nie jest wzmiankowana w najstarszych egzemplarzach aparatu, przebadanych przez Hansa van de Wouw¹¹. Z drugiej strony w *Digestach* kórnickich brakuje niektórych glos, które, jak się wydaje, znajdowały się już w najstarszej wersji aparatu, sugerując, że egzemplarze, którymi dysponował zarówno francuski kopista, jak i korektor tekstu, nie były kompletne¹².

Wczesne datowanie redakcji tekstu aparatu glosatorskiego nie musi koniecznie oznaczać wczesnego datowania kopii. Giuseppe Speciale wykazał np., że wczesne wersje glosy akursjańskiej do *Kodeksu* Justyniana pozostawały w użyciu we Francji (w Orleanie) co najmniej do końca XIII wieku¹³. Kolejnym i zarazem nieco

⁹ Na temat chronologii *glossa ordinaria* zob. Hans van de Wouw, *Einige Bemerkungen über die Glosse des Accursius zum „Digestum Vetus”*, [w:] *Satura Roberto Feenstra sexagesimum quintum annum aetatis complenti ab alumnis collegis amicis oblata*, red. Johan A. Ankum, Fribourg 1985, s. 355–370, a także publikacje Franka Soetermeera: *Utrumque ius in peccis. Aspetti della produzione libraria a Bologna fra due e trecento*, Mediolan 1997, s. 45 oraz *Lordre chronologique des apparatus d'Accurse sur les libri ordinarii*, [w:] Frank Soetermeer, *Livres et juristes au Moyen Age*, Goldbach 1999, s. 247–272.

¹⁰ Emil Seckel, *Distinctiones Glossatorum. Studien zur Distinctionen-Literatur des romanistischen Glossatoren-schule, verbunden mit Mitteilungen unedierter Texte*, [w:] *Festschrift der Berliner juristischen Fakultät für Ferdinand v. Martitz zum 50jährigen Doktorjubiläum am 24. Juli*, Berlin 1911, s. 277–436 (s. 412, n. 2).

¹¹ Hans van de Wouw, *Einige Bemerkungen...*, s. 363.

¹² Brakuje np. całej glosy „Vespertinis” do D. 1, 2, 2, 31, która jest obecna we wczesnych egzemplarzach, choć czasem pomija cytat dekretu „Consuluit”, cytowanego za *Compilatio tertia*, zob. Hans van de Wouw, *Einige Bemerkungen...*, s. 360 i 369.

¹³ Giuseppe Speciale, *La memoria del diritto comune: sulle tracce d'uso del codex di Giustiniano (secoli XII–XV)*, Roma 1994, s. 34–35.

pewniejszym argumentem za wczesnym datowaniem kopii jest, obok danych paleograficznych, dekoracja iluminatorska. Inicjały na początku ksiąg *Digestów* oraz przedstawienia na marginesach zostały wykonane w większości wypadków po przepisaniu glos (zob. k. 42, gdzie rama inicjału została odpowiednio wycięta, dostosowując się do przestrzeni pozostawionej przez kopistę aparatu, il. 1). Jednak na niektórych kartach tekst glos nachodzi na przedstawienia malarskie (np. kk. 103 i 104, il. 7), sugerując, że decyzje o wprowadzeniu aparatu i programu ilustracyjnego musiały zapaść równocześnie, a prace nad oboma zespołami przebiegały prawdopodobnie na pewnym etapie równoległe. Inicjały i przedstawienia na marginesach zostały wykonane przez trzech artystów, z których jeden pracował prawdopodobnie z nieco mniej utalentowanym pomocnikiem. Przejmując nomenklaturę Marcina Libickiego¹⁴, który jako pierwszy podjął się analizy dekoracji malarskiej rękopisu kórnickiego, nazwałam ich Mistrzami A, B i C, a pomocnika Mistrza B – Mistrzem B'. W celu wykonania przedstawień marginesowych artyści podzielili się składkami kodeksu¹⁵. Jedynie inicjały historyczne i ornamentalne wykonane przez Mistrza A znajdują się w niemal wszystkich składkach. Zostały one zapewne wykonane, gdy karty rękopisu ponownie zebrano. Wszystkie iluminacje Mistrza A zostały namalowane po przepisaniu aparatu. Jedynie przedstawienia autorstwa Mistrza C poprzedzają tekst glosy na niektórych kartach. Być może nie jest przypadkiem, że ilustracje Mistrza C wykazują również zdecydowaną odrębność stylistyczną.

Mistrzowie A i B to artyści znani z realizacji wykonanych dla instytucji religijnych i odbiorców w Paryżu. Autor inicjałów i sporej części ilustracji marginesowych to iluminator m.in. mszału katedry paryskiej¹⁶, martyrologium dla Saint-Germain de Près¹⁷ i Biblii z glosami podarowanej jeszcze w XIII wieku opactwu św. Wiktora w Paryżu, przy dekoracji której artysta współpracował z iluminatorami

¹⁴ Marcin Libicki, *Uwagi o genezie dekoracji rękopisu BK 824*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1993, z. 23, s. 47–60.

¹⁵ Podział rąk artystów w składkach rękopisu: Mistrz A – składki XX–XXXIV oraz inicjały; Mistrz B – składki II–III, Mistrz B' – składki XX–XXI; Mistrz C – składki IV–XIX oraz k. 18v w składce III; zob. Joanna Frońska, *Między tekstem a obrazem. Dyrektywy dla iluminatorów w Digestach Justyniana*, „Ikonothea” 2004, nr 17, s. 1–21.

¹⁶ Paryż, BNF, rkps lat. 1112, najstarszy zachowany mszał z notacją muzyczną na użytek liturgiczny katedry Notre Dame, zob. Craig Wright, *Music and Ceremony at Notre Dame of Paris, 500–1550*, Cambridge 2008, s. 81. Reprodukacja on-line: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000450z>.

¹⁷ Paryż, BNF, rkps lat. 12833.

paryskimi poprzedniej generacji, w tym z Mistrzem Almagestu (por. il. 1 i 2)¹⁸. Wszystkie trzy są datowane zwykle na lata 20. XIII wieku¹⁹. Drugi artysta paryski, Mistrz B, wykonał tylko kilka ilustracji na początku rękopisu. Kilka kolejnych wykonał jego nieco mniej uzdolniony pomocnik. Niezwykle wyrafinowany styl pozwala na identyfikację Mistrza B w jednym z dwóch iluminatorów luksusowego psalterza, tzw. „Lewis Psalter” (obecnie w Filadelfii) z lat 30. XIII wieku (por. il. 3 i 4)²⁰. Jest on również bliski portretowi Ludwika VIII w „Bible Moralisée” z Wiednia²¹. Czwarty artysta, Mistrz C, jako jedyny wywodzi się z zupełnie innego kręgu artystycznego. Prawdopodobnie wykształcił się w południowej Anglii. Nie znamy innych rękopisów przez niego iluminowanych, lecz stosunkowo bliską analogię stylistyczną zapewnia tzw. „Psalterz z Huntingfield” w Nowym Yorku, produkt oksfordzki z lat 1220–1230, czy współczesny mu południowoangielski bestiariusz w kolekcji Harley²².

Zapewne wkrótce po wprowadzeniu aparatu glosatorskiego i zespołu ilustracji do rękopisu doszyta została pierwsza składka zawierająca justyniańską *Constitutio Omnem*, która od około połowy XIII wieku będzie systematycznie kopiowana wraz z tekstem *Digestów* jako prefacja²³ (il. 5). Tekst konstytucji opatrzony został dwoma zespołami glos: komentarzem oznaczonym siglum „jo”, zapewne odnoszącym się do imienia glosatora z końca XII wieku, Johannes Bassianusa, oraz komentarzem niezidentyfikowanego do tej pory glosatora o siglum „G.col.” (zob. lewy margines, il. 5). Prawdopodobnie już w trzeciej ćwierci XIII wieku prefację

¹⁸ „Bible Glosée”, Paryż, Bibliothèque Mazarine, rkps 131–144, zob. François Avril, dz. cyt., s. 39, n. 19. Na temat losów rękopisu, zob. Richard H. Rouse, Mary A. Rouse, *Manuscripts and their makers. Commercial book producers in Medieval Paris 1200–1500*, London 2000, I, p. 31; II, App. 1D. Reprodukcyjne są dostępne w bazie danych Initiale. Catalogue des manuscrits enluminés, <http://initiale.irht.cnrs.fr/accueil/index.php>.

¹⁹ Lista rękopisów przypisywanych temu artyście w: Joanna Frońska, *Fonctions et usages...*, t. II, aneks II; zob. również Anna de Floriani, *Miniature parigine del Duecento, Il Salterio di Albenga e altri manoscritti*, Genua 1990.

²⁰ Psalterz, Filadelfia, Free Library, rkps E. 185, iluminowany bez wątplenia w Paryżu, lecz prawdopodobnie na użytek odbiorcy ze środkowej (Sens?) lub zachodniej Francji, zob. *Leaves of Gold: Manuscript Illumination from Philadelphia Collections*, red. James R. Tanis, Jennifer A. Thompson, Filadelfia 2001, s. 51–53. Reprodukcyjne on-line: <https://know.freelibrary.org/Record/1466054>.

²¹ „Bible moralisée”, Wiedeń, Österreichischen Nationalbibliothek, rkps 1179, k. 246.

²² „Huntingfield Psalter”, Nowy York, Morgan Library, M. 43 (wybrane reprodukcyjne dostępne on-line: <http://ica.themorgan.org/manuscript/description/76977>); Bestiariusz, Londyn, British Library, Harley rkps 4751. Reprodukcyjne dostępne są on-line: www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=8797&_ga=2.238740416.1985874405.1500563261-186804965.1459952459).

²³ Pierwotna numeracja składek (zob. kustosze zachowane na dolnych marginesach k. 210v, 218v, 226v i 258v) nie bierze pod uwagę pierwszej składki.

ozdobiono ornamentalnym inicjałem „I” o charakterystycznym dla tego okresu zębatym grzebieniu podkręconej laski litery oraz filigranowym incipitem, imitującym wcześniejsze, włoskie dekoracje tego typu. Porównanie liter filigranowych incipitu *Constitutio* z inicjałem na początku spisu treści (k. Vv) sugeruje, że nowa dekoracja była częścią kolejnego projektu uaktualniającego kodeks. Wraz ze spistem treści wprowadzono bowiem tytuły poszczególnych rubryk (*tituli*) jako tzw. *titres courants* w górnych rogach kart, ułatwiające czytelnikowi orientację w tym obszernym tekście.

ILUSTRACJE MARGINESOWE I ICH FUNKCJA

W pierwotnym projekcie dekoracji rękopisu przewidziano jedynie inicjały, na które pozostawiono wolne miejsca na początku ksiąg. Ilustracje marginesowe, wpisując się w logikę glosatorskiego *additio*, zostały umieszczone bądź pomiędzy segmentami glos, bądź na samym skraju marginesu, ale zawsze w bezpośredniej bliskości ilustrowanego tekstu. Bardziej rozbudowane sceny zostały wykonane na górnych lub dolnych marginesach, ale zawsze, podobnie jak dłuższe glosy komentujące tekst, nad lub pod kolumną, w której znajduje się ilustrowany *passus*. Ślady pisemnych instrukcji adresowane do artystów pokazują, że treść tych ilustracji została dopracowana w szczegółach i nawet przedstawienia o wydawałoby się mało sprecyzowanej tematyce, jak np. mężczyzna wskazujący palcem tekst (k. 151v), zostały poprzedzone pisemnymi wskazówkami²⁴. Z drugiej strony, wśród zachowanych instrukcji są i takie, które dokumentują zmiany w pierwotnym programie lub nawet błędy artystów. Dobrym przykładem są ilustracje tekstu opisującego reguły dotyczące sprzedaży wina (k. 200, D. 18, 6, 1–3, il. 6). Pierwsza z nich, zgodnie z instrukcją na dolnym marginesie (*quidam bibens ante dolium*), ukazuje mężczyznę wychylającego czarkę wina obok drewnianej beczki. Zilustrowany tekst precyzuje, że sprzedawca nie ponosi odpowiedzialności za zepsute wino, jeśli szkoda nastąpiła już po zawarciu umowy sprzedaży, lub, w przypadku, gdy podjął się on ryzyka (*periculum*) przechowania wina, nastąpiła ona po jego degustacji przez kupca. Degustację, która jest tematem ilustracji, Ulpian uznaje w tym wypadku za jednoznaczną z akceptacją transakcji. Drugie przedstawienie odnosi się natomiast do tekstu, który dotyczy przechowania wina przez sprzedawcę do czasu jego odmierzenia. Ilustruje ono ogólną opinię Paulusa (Juliusa

²⁴ Pełna lista instrukcji została opublikowana w Joanna Frońska, *Między tekstem a obrazem...*, s. 1–21.

Paulusa Prudentissimusa), wedle której sprzedawca ma obowiązek pilnowania rzeczy, którą sprzedał, tak jakby była to rzecz pożyczona lub jego własna. Instrukcja sugeruje artyście przedstawienie osoby pilnującej beczki i proponuje ukazanie czynności pilnowania teź jako przedstawienie postaci ze świecami w rękach (*quidam respiciens dolium duobus candellis ardentibus in manibus suis*). Wyrażenie *custodiam prestare* w tekście justyniańskim zostało jednak zastąpione w instrukcji czasownikiem „*respicere*”. Artysta być może źle zrozumiał ten termin, odnoszący się zarówno do czynności „pilnowania”, jak i „dotykania czegoś”, i przedstawił mężczyznę ze świecą w ręce, dotykającego palcem beczki lub teź wkładającego palec w miejsce szpuntu. Być może „poprawiając” instrukcję, chciał w ten sposób ukazać sprzedawcę zabezpieczającego beczkę i wino przed rozlaniem? Przedstawiona scena ilustrowałaby w ten sposób wspomnianą już w pierwszym zdaniu tytułu *De periculo et commodo* zasadę, zgodnie z którą sprzedawca odpowiada za szkody wynikłe ze złego stanu beczek i waz, w których przechowywane jest wino.

Pomimo nieścisłości w interpretacji przekazu pisanego obie ilustracje dobrze obrazują charakter przedstawień marginesowych w *Digestach* kórnickich. Po pierwsze, są przykładem ich ścisłej zależności wobec tekstu. Po drugie, ukazują, że program ilustratorski nie zakładał systematycznej ilustracji tekstu justyniańskiego, lecz koncentrował się na wybranych fragmentach. Ten wybór, poprzez selekcję materiału, sam w sobie był formą interpretacji. Pozwala on również postawić pytanie o funkcję przedstawień. Jeśli przyjrzymy się zilustrowanym fragmentom tekstu pod kątem typu przekazanej informacji, zobaczymy, że niemal bez wyjątku mamy do czynienia z trzema sytuacjami. Pierwsza jest ilustracją przypadku, który opowiada jakieś zdarzenie. Druga – blisko z nią związanym przedstawieniem ewokującym maksymę prawną lub ogólną zasadę poprzez konkretny przykład. Jak mogliśmy zaobserwować powyżej, jest to przypadek nabywcy degustującego wino lub sprzedawcy pilnującego beczki. Trzecim typem jest ilustracja odnosząca się do technicznego terminu prawnego lub definicji. Jak zobaczymy, granice tego podziału nie zawsze są ostre. Co istotne, wszystkie trzy kategorie są odpowiedzią na główne zainteresowania metodologiczne egzegezy i nauczania prawa rzymskiego w pierwszej połowie XIII wieku.

a) Ilustracja kazuistyczna

W przeciwieństwie do *Kodeksu Justyniana*, który w dużej mierze jest zbiorem edyktów i praw promulgowanych przez cesarza i jego poprzedników, *Digesta* to

Il. 1. „Digestum vetus”. Zbiory Biblioteki Kórnickiej (BK 824, k. 42)

Il. 2. „Bible Glosée”. Zbiory Bibliotheque Mazarine w Paryżu (rkps 137, k. 33v)

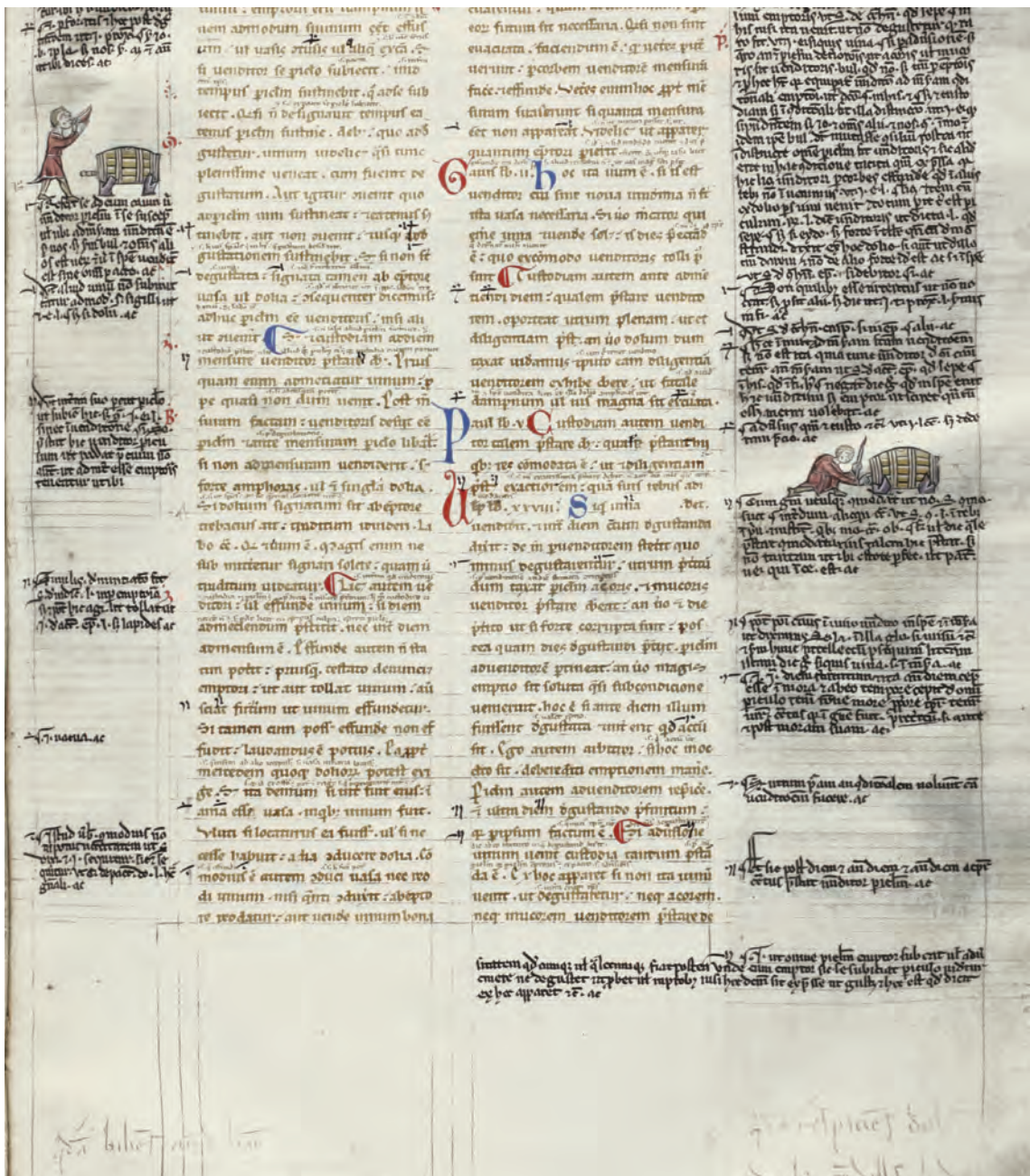

Il. 3. Psalterz („Lewis Psalter”). Zbiory Free Library w Filadelfii (rkps E 185, k. 8v)

Il. 4. „Digestum vetus”. Zbiory Biblioteki Kórnickiej (BK 824, k. 14v)

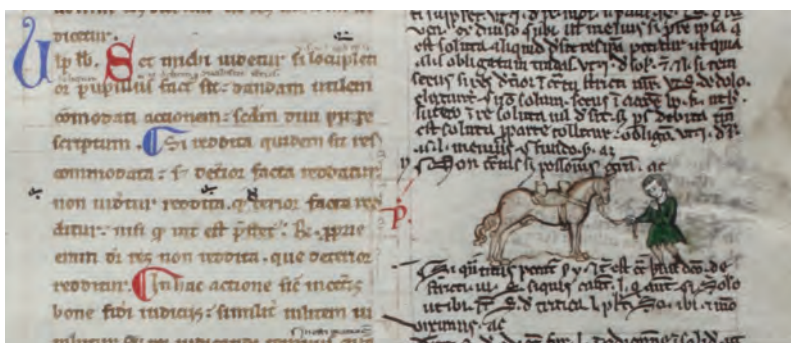
Il. 5. „Digestum vetus”. Zbiory Biblioteki Kórnickiej (BK 824, k. 1)

Il. 6. „Digestum vetus”. Zbiory Biblioteki Kórnickiej (BK 824, k. 200)

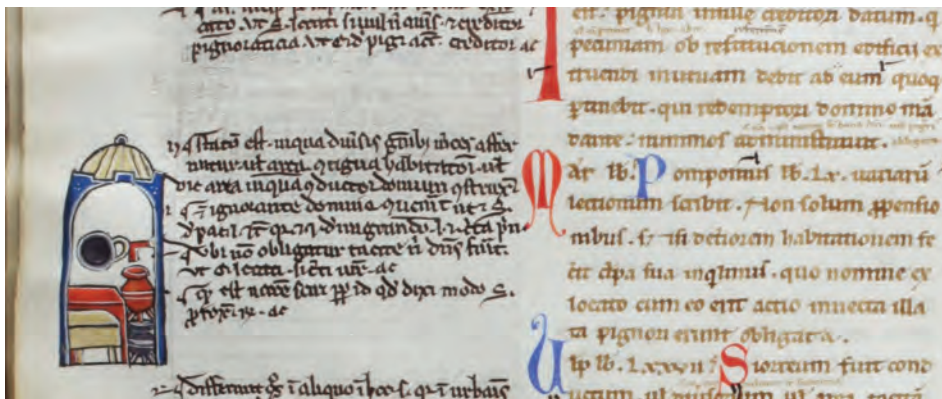
Il. 7. „Digestum vetus”. Zbiory Biblioteki Kórnickiej (BK 824, k. 104)

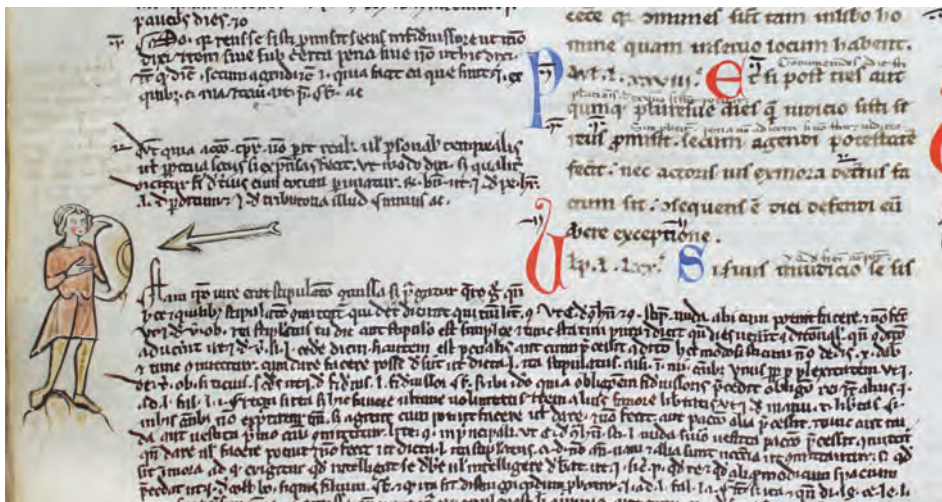
Il. 8. „Digestum vetus”. Zbiory Biblioteki Kórnickiej (BK 824, k. 146)

Il. 9. „Digestum vetus”. Zbiory Biblioteki Kórnickiej (BK 824, k. 174)

Il. 10. „Digestum vetus”. Zbiory Biblioteki Kórnickiej (BK 824, k. 219v)

Il. 11. „Digestum vetus”. Zbiory Biblioteki Kórnickiej (BK 824, k. 21v)

zbiór opinii prawników rzymskich, zebranych przez literaturę prawną na przestrzeni wieków. Opinie te są odpowiedziami na kwestie zaczerpnięte z życia lub skonstruowane na wzór takich paradygmatycznych wydarzeń. Każde przykładowe, konkretne zdarzenie jest opisane z uwzględnieniem detali, czyli okoliczności zajścia, by stać się następnie punktem wyjścia dla jego interpretacji i kwalifikacji prawnej. Dzięki obecności elementu narracyjnego, historii, te fragmenty tekstu były zapewne najłatwiejsze do zilustrowania. Nie kwestie artystyczne skłoniły jednak autora programu ikonograficznego do ich wyboru. Średniowieczna literatura uczyniła z *casus legis* fundament interpretacji i nauczania uniwersyteckiego. To właśnie od interpretacji kazusu rozpoczynano już w XII wieku uniwersyteckie *lectio* na wydziałach prawa²⁵. Opowiedziana w tekście historia pomagała również zrozumieć i zapamiętać implikowaną przez nią regułę prawną. Susan L'Engle, badając rysunki w rękopisach *Digestów*, odnalazła odwołania do przeszło jednej trzeciej zilustrowanych nimi praw w zachowanych zbiorach *questiones disputatae*, sugerując praktyczne zastosowanie oznaczeń zawartych w kodeksach w nauce uniwersyteckiej argumentacji prawnej²⁶. Na temat niemal każdego zilustrowanego w *Digestach* kórnickich kazusu można by napisać artykuł analizujący jego średniowieczną recepcję²⁷.

Najwięcej przedstawień „kazuistycznych” znajduje się na marginesach dwóch pierwszych tytułów księgi 9, *Si quadrupes pauperiem fecisse dicatur* i *Ad legem Aquiliam*. Ukazują one całą serię wypadków z udziałem zwierząt (D. 9, 1) i niewolników (D. 9, 2). Kolejne sceny przedstawiają walczące byki (k. 99v), mężczyznę ugryzionego przez psa (k. 99v), kopniętego przez konia (k. 99v) lub ugodzonego

²⁵ Zob. Manlio Bellomo, *Leggere, ripetere, disputare. Introduzione ad una ricerca sulle 'quaestiones' civilistiche*, [w:] *Aspetti dell'insegnamento giuridico nelle università medievali. Le 'questiones disputate'*, I. Reggio Calabria 1974, s. 13–81, przedruk [w:] tenże, *Medioevo edito e inedito*, I: *Schole, univrsitates, studia* Roma 1997, s. 51–97 (s. 76), oraz tego samego autora, *Saggio sull'università nell'età del diritto commune*, Catania 1979, 221, *passim*.

²⁶ Susan L'Engle, *The Pro-active Reader: Learning to Learn the Law*, [w:] *Medieval Manuscripts, their Makers and Users. A special issue of Viator in honor of Richard and Mary Rouse*, Turnhout 2011, s. 51–76 (s. 60–62).

²⁷ Zob. Joanna Frońska, *The Memory of Roman Law in an Illuminated Manuscript of Justinian's Digest*, [w:] *Memory and Commemoration in Medieval Culture*, wyd. E. Brenner, M. Cohen, M. Franklin-Brown, gdzie proponuję analizę kilku przykładów, opartą na kompleksowej interpretacji przedstawień kórnickich w „Fonction et usages...” (2008), partie III, ch. II. Na temat kluczowej roli prawa rzymskiego w procesie redakcji XIII-wiecznych Coutumiers, zob. Robert Jacob, *Les coutumiers du XIIIe siècle ont-ils connu la coutume?*, [w:] *La coutume au village dans l'Europe médiévale et moderne. Actes des XXes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, sept. 1998*, wyd. M. Mousnier, J. Paumarède, Tuluza 2001, s. 103–119.

rogiem byka (k. 104v) oraz szkody wyrządzone w wyniku błędu ludzkiego, jak np. niesforne konie tratujące przechodnia (k. 100v) czy wozy potracające chłopca (k. 104v). Obserwujemy wreszcie kilka przypadków nieumyślnie spowodowanej śmierci lub zranienia niewolnika: pomocnik szewca traci oko (k. 100r), przechodzący przez pole ćwiczeń zostaje przeszyty strzałami (k. 100v), a gołonemu niewolnikowi golarz podcina gardło, gdyż w rękę, w której trzymał brzytwę, uderzyła piłka (k. 103). Wiele z tych kazuistycznych przykładów znalazło się w XIII-wiecznych francuskich zbiorach prawa zwyczajowego²⁸. Mężczyzna przeszyty strzałą trafił nawet jako temat miniatury na początku rozdziału LXIX *Coutumes de Beauvaisis* Filipa de Beaumanoir (Berlin, BS PK, Hamilton 193, k. 218v)²⁹.

Aby zrozumieć *modus operandi* ilustracji kazuistycznych, przyjrzyjmy się jednej z nich. Na karcie 104v ukazano zdarzenie, które miało miejsce jako następstwo kradzieży mienia (il. 7). Pewien oberżysta pozostawił w nocy przed swoją tawerną latarnię. Przechodzący nieopodal złodziej postanowił ją sobie przywłaszczyć. Czyn nie uszedł uwagi oberżysty, który postanowił odebrać swoją własność. Po między mężczyznami wywiązała się bójka. Złodziej latarni zranił oberżystę pałką, w którą był uzbrojony, natomiast oberżysta wydlubał mu oko i odzyskał latarnię (D. 9, 2, 52, 1). Ilustracja bardzo precyzyjnie relacjonuje wydarzenie, zwłaszcza ciosy i rany wzajemnie sobie zadane przez walczących, które ukazane zostały w jednym kulminacyjnym momencie zajścia. Atrybuty, latarnia i pałka, jasno identyfikują protagonistów. Wydlubane oko złodzieja i rozbita głowa oberżysty, wraz ze strugami ciekącej krwi, wprowadzają symetrię nie tylko kompozycyjną. Jak ukazał Kenneth Pennington w swoim przekrojowym opracowaniu reguły *moderamen inculpatae tutelae*, proporcjonalność obrony na atak była jedną z podstawowych kwestii dyskutowanych przez średniowiecznych cywilistów i kanonistów rozpatrujących zarówno limity obrony własnej, jak i obrony mienia³⁰. Zilustrowany

²⁸ Zob. *Livre de Justice et de Plet*, l. 5, 1: *Se beste a quatre piez fet damage*, oraz l. 5, 2: *De la loi aquieliene qui parole d'omecide* (wydanie partii tekstu w *Li livres de Justice et de Plet, publié pour la première fois d'après le manuscrit unique de la Bibliothèque Nationale par Rapetti*, Paris 1850; Graziella Pastore przygotowuje nowe wydanie krytyczne, którego wersja cyfrowa jest dostępna on-line: <http://elec.enc.sorbonne.fr/josticeetplet/>); Philippe de Beaumanoir, *Coutumes*, chap. LXIX: *Des cas de aventure qui aviennent par meschance* (Philippe de Beaumanoir, *Coutumes de Beauvaisis*, wyd. A. Salmon, Paris 1970 (org. wyd. 1899), t. 1–3).

²⁹ Zob. Alison Stones, *Gothic Manuscripts c. 1260–1320*, cz. I: *Paris, Normandy and the Province of Reims*, London 2013 (*A Survey of Manuscripts Illuminated in France*, 3, 1), 2 vol., cat. III-95, s. 456–462.

³⁰ Kenneth Pennington, *Moderamen inculpatae tutelae: The Jurisprudence of a Justifiable Defense*, „*Rivista Internazionale di Diritto Comune*” 2013, t. 24, s. 27–55.

w *Digestach* kórnickich kazus, przywołany przez prawnika rzymskiego Alfenuisa, zwykle cytowany jako *Tabernarius* od pierwszego słowa paragrafu, stał się przykładem obrony uzasadnionej czy też usprawiedliwionego użycia przemocy w obronie własności. Oberżysta zranił złodzieja, ale nie zrobił tego z premedytacją, lecz w obronie własnej, gdy został przez niego zaatakowany. Stąd zdanie *data opera possessor oculus effodit* stało się powszechną metaforą aktu, w którym intencja sprawcy przesądza o jego odpowiedzialności³¹. Ilustracja nie tylko analizuje dane opisanego wydarzenia, ale jako „obrazowa zakładka” zaznacza w tekście *Digestów passus*, który przeszedł do myśli prawnej jako zasada bardziej ogólna. Często mamy jednak do czynienia z sytuacją odwrotną.

b) Ilustracja ewokująca zasadę prawną

Nie wszystkie problemy i reguły prawne rozpatrywane są w *Digestach* na podstawie rozbudowanych, narracyjnych kazusów. W niektórych przypadkach w rękopisie kórnickim to ilustracja dostarcza obrazowego przykładu, ukonkretniając przekaz tekstowy. Na k. 146 przedstawiono mężczyznę trzymającego za uzdę konia (il. 8). Sąsiadujący tekst rozpatruje zasadę dotyczącą umowy użyczenia (*commodatum*), wedle której rzecz zwrócona w gorszym stanie nie jest uznana za rzecz zwróconą i użyczającemu przysługuje prawo do rozpoczęcia skargi o zwrot rzeczy i wynagrodzenie poniesionej straty (*actio commodati directa*)³². Koń jako przedmiot umowy nie jest jednak wzmiankowany w tekście zilustrowanego prawa. Pojawia się on dopiero na kolejnej stronie, gdzie rozpatrywane są ograniczenia w stosunku do użytkowania rzeczy użyczonej. Jako przykład rozpatrywana jest sytuacja, w której ktoś udał się na pożyczonym zwierzęciu na wojnę, mimo że w umowie zobowiązał się jedynie do podróży do swojego domu (k. 146v, D. 13, 6, 5, 7). Wydaje się, że ilustracja ukazująca zwierzę osiodłane, więc przygotowane do jazdy wierzchem, nawiązuje właśnie do tego przykładu, sygnalizując go jako „kazus” ogólnej reguły o charakterze maksymy prawnej. Miejsce w tekście, w którym przedstawienie zostało umieszczone, nie jest bowiem przypadkowe. Ta sama ogólna zasada dotycząca stanu zachowania rzeczy zwróconej właścicielowi, tym razem w odniesieniu do umowy przechowania (*depositum*), została zilustrowana w bardzo podobny sposób kilkadziesiąt stron dalej³³. Na k. 174 jeden

³¹ Tamże, s. 43.

³² *Si reddita quidem sit res commodata; sed deterior facta reddatur. non videbitur reddita* (D. 13, 6, 3, 1).

³³ *Si res deposita deterior reddatur; quasi non reddatur agi depositi potest. Cum enim deterior redditur. potest dici dolo malo redditam non esse* (D. 16, 3, 1, 16).

mężczyzna przekazuje drugiemu wodze konia, ściskając jednocześnie jego prawą dłoń w geście potwierdzającym zawarcie umowy (il. 9). Obie ilustracje funkcjonują jako znaki referencyjne sygnalizujące czytelnikowi analogiczne rozwiązania prawne, a jednocześnie ewokują konkretne przykłady ich zastosowania w praktyce. Podobnie jak na k. 146, tekst sąsiadujący z ilustracją na k. 174 nie wspomina konia jako przedmiotu umowy. Zwierzę jest wprawdzie wzmiankowane na stronie poprzedniej, ale w kontekście nieco innym. Dotyczy on kwestii uzdy, która nie jest objęta umową przechowania konia. Uzda również została przedstawiona na marginesie (k. 173v). Wybór konia, ważnego i cennego dobra ruchomego w XIII w., w celu egzemplifikacji przedmiotu obu umów wydaje się nie tylko odsyłać do przykładów wzmiankowanych w paragrafach bliżej lub dalej sąsiadujących z ilustracją w tekście *Digestów*, ale wprowadza do dyskursu romanistycznego element aktualizacji³⁴. Zwróćmy uwagę, że przykładowym przedmiotem umów w *Digestach* jest zwykle niewolnik.

Ilustracje, które dzięki podobnej lub identycznej kompozycji i treści zwracają uwagę czytelnika na analogiczne rozwiązania prawne w oddalonych od siebie rozdziałach i paragrafach, nie są rzadkie w rękopisie kórnickim. Z jednej strony wpisują się one w wielowątkową tradycję indeksacji tekstu w rękopisach średniowiecznych, w okresie zanim powszechnie zaczęto wprowadzać spisy treści i koncordancje³⁵. Z drugiej strony, zdają się odpowiadać potrzebom czytelnika-prawnika. Umiejętność cytowania analogicznych praw, czyli takich, które stosują się do tych samych reguł czy zasad ogólnych, leżała u podstaw argumentacji prawnej³⁶. Rękopis kórnicki zawiera jeszcze kilka innych przykładów takich przedstawień. Dwukrotnie zaznaczono w nim podobną ilustracją, ukazującą rybaka w łodzi, typ transakcji *cum quasi alea emitur* (przypominającą rzut kością), która dotyczy zakupu szansy, np. zawartości sieci rybaka, nim ten jeszcze wyruszy na połów (kk. 191, 203)³⁷, z tą różnicą, że pierwsza ilustracja odnosi się do ogólnej definicji typu transakcji, a druga zwraca uwagę na konkretną sytuację, gdy rybak odmawia zarzucenia sieci. Podobnie dwa przedstawienia palących się domów (kk. 194 i 201)³⁸ zaznaczają

³⁴ W *The Memory of Roman Law...*, s. 172–174, starałam się ukazać recepcję tej zasady prawnej w XIII-wiecznym prawie zwyczajowym.

³⁵ Na temat metod indeksacji treści w rękopisach za pomocą znaków i symboli zob. Michael T. Clanchy, *From Memory to Written Record. England 1066-1307*, wyd. 2, Oxford 1993, s. 177–184.

³⁶ Zob. np. analizę metody Azona w Manlio Bellomo, *I fatti e il diritto...*, s. 577.

³⁷ D. 18, 1, 8, 1 i D. 19, 1, 12

³⁸ D. 18, 1, 57, 1; D. 18, 6, 12.

w tekście dwie różne sytuacje dotyczące pożaru, których kwalifikacja prawna uzależniona jest od tego, czy sprzedany dom spalił się przed, czy po dokonaniu umowy sprzedaży i czy kupujący o tym wiedział. Kilka kolejnych ilustracji dotyczy praw uwarunkowanych kondycją prawną lub stanem osób, np. kobiet (kk. 16v, 19, 30v, 170)³⁹, niewidomych (kk. 143, 193v, 226)⁴⁰, studentów (kk. 54, 62, 159v)⁴¹ czy chorych (kk. 21, 57v)⁴². Ilustracje te nie przekazują zazwyczaj dodatkowych treści, lecz ograniczają się do wizualizacji słów kluczowych: „mulier”, „studiorum causa”, „cecus homo”. Jednemu z nich towarzyszy znak referencyjny odsyłający do przedstawienia (k. 226), podobny do tych, które zwykle łączą komentowane słowa i poświęcone im glosy na marginesie. Potwierdza on, że przynajmniej niektóre przedstawienia były rozumiane jako adnotacje do poszczególnych słów⁴³.

c) Ilustracje terminów i ilustracje słów

Systematyzacja terminologii prawnej pozostawała w centrum zainteresowania glosatorów, zwłaszcza w początkowym okresie. Jak widzieliśmy, około roku 1140 wynaleziono nawet system specjalnych „czerwonych znaków”, które zaznaczały w tekście techniczne terminy i pojęcia oraz zapewniały referencje pomiędzy nimi. Wprowadzony również w *Digestach* kórnickich system zanika pod koniec XII wieku, gdy zainteresowania terminologiczne komentatorów przechodzą na drugi plan względem reguł prawnych⁴⁴. Charakter przedstawień marginesowych w rękopisie kórnickim, który został zaadaptowany jako narzędzie badawcze dla przedstawiciela kolejnego pokolenia prawników, wydaje się również wpisywać w ten nowy nurt. Ilustracje terminów lub pojęć prawnych o charakterze wyjaśniającym są rzadsze niż ilustracje zaznaczające w tekście reguły prawne. Przykładem z pogranicza obu kategorii może być literalna ilustracja terminu i reguły prawnej *fructus pendentes pars fundi esse videntur* jako drzewa owocowego (D. 6, 1, 44, k. 77). Termin „familia” został zilustrowany przez grupę osób zgromadzoną przed *pater familias* (D. 21, 1, 25, 2, k. 228). Natomiast „*invecta et illata*” – przedmioty ruchome, które lokator wniósł do wynajmowanego domu, a które mogą zostać

³⁹ D. 2, 1, 19; D. 2, 8, 1, 2, 2; D. 3, 1, 1, 5; D. 16, 1, 2, 5.

⁴⁰ D. 13, 3, 3; D. 18, 1, 11, pr.; D. 18, 1, 43, 1.

⁴¹ D. 4, 6, 28; D. 5, 1, 18, 1; D. 14, 6, 7, 13.

⁴² D. 2, 11, 2, 3; D. 4, 8, 23, 1.

⁴³ Podobne znaki znajdują się na kk. 67v i 228.

⁴⁴ Gero Dolezalek, Rudolf Weigand, *Das Geheimnis der roten Zeichen...*; zob. również Gero Dolezalek, *Les gloses des manuscrits de droit...*, s. 235–255 (s. 251).

użyte jako zastaw przez właściciela lokalu w przypadku długu lokatora – zostały przedstawione jako poszczególne elementy wyposażenia wnętrza mieszkalnego k. 219v, il. 10 (D. 20, 2, 2). Dużo częstsze są przedstawienia, które odnoszą się do poszczególnych słów lub wyrażzeń, ale których zadaniem nie jest przybliżenie ich znaczenia, lecz po prostu wskazanie czytelnikowi ich miejsca w tekście. Słowa te są zwykle słowami kluczowymi w opisywanym zdarzeniu, definicji lub regule prawnej, jak przytoczone powyżej ilustracje słów „mulier” czy „cecus homo”. Są wreszcie wśród nich przedstawienia, które nie przekazują znaczenia słów zgodnie z sensem nadanym im w tekście, ale wchodzą z nimi w swoistą polisemantyczną grę. Dobrym przykładem są ilustracje prawnego terminu „defendere” (kk. 18v i 20v). Na k. 20v słowo „defendi eum” zilustrowano jako mężczyznę, który osłania się tarczą (broni się) przed nadlatującą strzałą (il. 11). Cytat z komentarza Gajusza do *Edictum provinciale* w zilustrowanym tekście przyznaje osobie reprezentującej pozwanego, która przybyła do sądu z opóźnieniem, prawo do obrony *per exceptionem*, jeśli opóźnienie to nie przysparza szkody oskarżającemu (D. 2, 11, 8). Ilustracja terminu *per exceptionem defendi*, tym razem w głosie akursjańskiej, znowu posiłkuje się podobną analogią na k. 18v, ukazując mężczyznę napinającego łuk⁴⁵.

Interpretując serię ilustracji przypominających rebusy lub etymologiczne gry słowne w rękopisie kórnickim i innych rękopisach prawniczych, zwróciłam uwagę na ich zależność od klasycznej tradycji retorycznej przejętej przez średniowieczne sztuki pamięci⁴⁶. Obok funkcji wskazującej, pomagającej odnaleźć wybrane kwestie w tekście, tak pomyślane ilustracje ułatwiałyby również zapamiętanie tych kwestii. Ilustracje słów, które przypominają kwintiliańskie mnemotechniczne, mentalne „adnotacje”, są również bliskie materialnym adnotacjom w rękopisach, stąd często określane są nawet terminem „ilustracje-noty”. Poza podobną funkcją zestawienie wizualnych i werbalnych *notae* rzuca światło na genezę figuralnych przedstawień w rękopisach prawniczych.

GENEZA PRZEDSTAWIEŃ MARGINESOWYCH

Digesta kórnickie nie są jedynym rękopisem prawniczym zawierającym figuralne przedstawienia na marginesach. Przygotowując monografię rękopisu, znalazłam dwanaście innych egzemplarzy *Digestów* zawierających odnoszące się do

⁴⁵ Glosa *sed et si fortius* do D. 2, 7, 2: [...] *in primo ergo dicit eximentem per exceptionem defendi in his autem ipso iure. ac.*

⁴⁶ Joanna Frońska, *Memory and the Making of Images...*, s. 191–214.

tekstu rysunki marginesowe, niektóre wykonane w tych samych miejscach co w rękopisie kórnickim⁴⁷. Susan L'Engle rozszerzyła moją listę do 46 egzemplarzy⁴⁸. Liczba zachowanych rękopisów prawniczych, która nie ogranicza się bynajmniej do tekstu *Digestów*, dowodzi, że indeksacja, adnotacja czy komentarz tekstu prawnego za pomocą wyobrażeń figuralnych, naszkicowanych na marginesie przez czytelnika lub kopistę, należały do stosunkowo szeroko rozpowszechnionej praktyki czytelniczej. Fakt, że ilustracje marginesowe w rękopisie kórnickim zostały wykonane przez profesjonalnych iluminatorów, którym starannie przygotowano listę miejsc i wskazano treść przedstawień, stanowi dodatkowy argument potwierdzający, że praktyka ta była w pierwszej połowie XIII wieku wystarczająco ugruntowana, by zainspirować sformalizowany program ikonograficzny.

Choć historia komentujących tekst przedstawień marginesowych wciąż jest do napisania, z moich dotychczasowych obserwacji wynika, że ilustracje w formie rysunków piórem pojawiają się w rękopisach prawniczych, w drugiej połowie XII wieku⁴⁹. Jak ukazał Gero Dolezalek, w tym samym czasie wykształca się również graficznie zróżnicowana typologia glos. Alegaty zapewniające odniesienia do analogicznych reguł czy rozwiązań prawnych są nieco cofnięte wobec skrajnego konturu liniowania. Glosy komentujące zajmują całą wyznaczoną przez owe linie przestrzeń. Glosy określane terminem *notabilia* natomiast, zazwyczaj spisane w przyciągającym oko trójkątnym kształcie, umieszczane były na zewnętrznym skraju marginesu. Funkcją tych ostatnich było sygnalizowanie tematycznej treści. Zwykle były to słowa kluczowe lub krótkie wyrażenia streszczające kasus, regułę lub prawo⁵⁰. Rysunki marginesowe bardzo często towarzyszą właśnie *notabiliom*, a kolor atramentu sugeruje, że niejednokrotnie wykonywały je te same osoby⁵¹. Rysunki czytelników stanowiły bez wątpienia bezpośrednią inspirację dla iluminowanych przedstawień w rękopisie kórnickim. Trzy wcześniejsze ilustracje

⁴⁷ Taż, „Fonctions et usages...”, t. 2, aneks III: „Index des manuscrits juridiques contenant les images marginales”.

⁴⁸ Susan L'Engle, *The Pro-active Reader...*, s. 58.

⁴⁹ Jeden z dłuższych, wczesnych cykli znajduje się w *Kodeksie Justyniana*, London, British Library, Harley, rkps 5117, z ostatniej ćwierci XII wieku. Zawiera on ok. stu przedstawień. Na temat tego rękopisu zob. Gero Dolezalek, *Repertorium manuscriptorum...*, t. 1–2, s. 251–262.

⁵⁰ Gero Dolezalek, *Les gloses des manuscrits de droit...*, s. 249–52; oraz bardziej szczegółowa chronologia glos w tegoż, *Repertorium manuscriptorum...* s. 460–514.

⁵¹ Analizuję przykłady tego typu „obrazowych notabiliów”, [w:] Joanna Frońska, *Writing in the Margin – Drawing in the Margin: Reading Practices of Medieval Jurists*, [w:] *Inscribing Knowledge on the Page: Sciences, Tradition, Transmission and Subversion in the Medieval Book*, red. R. Grant i in., Chicago 2018 [w druku].

tego typu, wykonane piórem, nim wprowadzono głosę akursjańską, znajdują się również w *Digestach* z Kórnika (kk. 14, 46, 50)⁵².

Wydaje się, że decyzja o zaadaptowaniu w *Digestach* kórnickich czytelniczey techniki adnotacji i przekształceniu jej w sformalizowany aparat ikonograficzny nastąpiła w szczytowym okresie jej stosowania. Choć rysunki marginesowe nie znikają z rękopisów w XIV wieku, najwięcej przykładów pochodzi z przełomu wieków XII i XIII. Prawdopodobnie upowszechnienie glosy akursjańskiej wraz z jej rozbudowanym systemem alegatów oraz coraz bardziej systematyczne stosowanie spisów treści i indeksów tematycznych ograniczyło zapotrzebowanie na wizualne znaki sygnalizujące treść.

W kontekście genezy przedstawień w rękopisie kórnickim, ale i szerzej relacji pomiędzy rękopisami zawierającymi rysunki i oznaczenia na marginesach, niezwykle istotne są konkordancje pomiędzy cyklami. Choć żaden zespół nie został powielony w całości, wielokrotnie ilustracje i znaki znajdują się w dwóch lub kilku rękopisach w tych samych miejscach. Na przykład wspomniany powyżej *Tabernarius* został również zaznaczony w sześciu innych rękopisach, choć stopień uszczegółowienia rysunków jest różny i w pozostałych przypadkach relacja tekst-wizerunek ogranicza się do metonimicznej sygnalizacji treści (np. latarnia, postać z pałką, postać z wydłubanym okiem itp.)⁵³. Nie jest do końca jasne, czy owe miejsca wspólne wynikały ze wspólnych schematów i technik nauczania, jak przypuszcza Susan L'Engle, czy świadczą po prostu o wadze ilustrowanych lub zaznaczanych treści dla ówczesnej myśli prawnej. Jak starałam się pokazać w mojej pracy doktorskiej, wiele z ilustrowanych kwestii znalazło się np. w drugiej połowie XIII wieku w zromanizowanych francuskich zbiorach prawa zwyczajowego.

Powtarzalność zilustrowanych miejsc w tekście *Digestów*, zwłaszcza gdy jest powiązana z powtarzalnością schematów kompozycyjnych, rodzi również pytanie o kwestie transmisji tych cykli ilustracji. Najbardziej frapująca jest relacja pomiędzy współczesnymi sobie ilustracjami w rękopisach „*Digestum vetus*” z Kórnika i Amiens (Bibliothèque Municipale, rkps 347)⁵⁴. Rękopisy łączy ponad 60 wspólnych miejsc, w tym wiele podobieństw kompozycyjnych, zwłaszcza w ramach

⁵² Są to: miecz ewokujący *ius gladii* (D. 1, 18, 6, 8), waga ilustrująca słowo *pondera* (D. 4, 3, 18, 3) oraz ptak dziobiący rozsypane ziarno jako gra słowna na temat terminu *dissipavit* (D. 4, 4, 27, 1).

⁵³ Przykłady w: Susan L'Engle, *The Pro-active Reader...*, s. 62, n. 59, il. 8.

⁵⁴ Zob. reprodukcje w *Bibliothèque virtuelle des manuscrits médiévaux* (BVMM), <http://bvmm.irht.cnrs.fr>, oraz opisy przedstawień w *Initiale: catalogues des manuscrits médiévaux*, <http://initiale.irht.cnrs.fr>.

cyklu ilustrującego *lex Aquilia* autorstwa „angielskiego” iluminatora, Mistrza C. Rysunki marginesowe w rękopisie z Amiens, w liczbie około 500, są być może wcześniejsze niż iluminacje kórnickie. Rękopis, jak sugeruje dekoracja filigranowa inicjałów, został skopiowany w północnych Włoszech, być może w Bolonii, około lat 1220–1230, a rysunki poprzedzają w nim wprowadzenie mieszanego aparatu Azona i Hugolina, który po stosunkowo krótkim okresie cyrkulacji wychodzi z użycia około połowy XIII wieku, wraz z popularyzacją glosy akursjańskiej. Spis treści został w nim dodany przez angielskiego kopistę ok. 1250 roku, a sam rękopis znalazł się w końcu w bibliotece opactwa Corbie w Normandii⁵⁵. Czy ilustracje w *Digestach* z Amiens mogły być inspiracją dla artysty pracującego przy dekoracji rękopisu z Kórnicka?

Pomimo lat badań zagadka *Digestów* kórnickich jest daleka od rozwiązania. Kto był ich właścicielem i inicjatorem programu ikonograficznego? Francuski profesor prawa wracający ze studiów w Bolonii, wysoko postawiony duchowny, królewski legista czy wykształcony w tzw. uczonym prawie bajliw? Jak się wydaje, rękopis został iluminowany w Paryżu, mieście, w którym w 1219 roku Honoriusz III zakazał studiów nad prawem rzymskim (bullą *Super speculam*). Czy należy więc umieścić te wyjątkowe *Digesta* w kontekście początków uniwersytetu orleańskiego wraz z jego kosmopolitycznym środowiskiem studentów i profesorów?⁵⁶ Czy to tu mógł pracować Mistrz C lub komentator *Constitutio omnem*, kryjący się pod siglum G. col.? Kwestie te pozostają wciąż otwarte.

BIBLIOGRAFIA

- Avril François, *À quand remontent les premiers ateliers d'enlumineurs laïcs à Paris?*, „Les Dossiers de l'Archéologie” 1976, t. 16, s. 36-44.
- Avril François, Gousset Marie-Thérèse, Rabel Claudia, *Manuscrits enluminés d'origine italienne, XIIIe siècle*, Paris 1984.
- Battelli Giulio, *Ricerche sulla pecia nei codici del „Digestum Vetus”*, [w:] tenże, *Scritti scelti. Codici-Documenti-Archivi*, Roma 1975, s. 151-169.
- Bellomo Manlio, *I fatti e il diritto tra le certezze e i dubbi dei giuristi medievali (secoli XIII-XIV)*, Roma 2000.

⁵⁵ Zob. Joanna Frońska, *Writing in the Margin...*

⁵⁶ Bullą z 17 stycznia 1235 roku Grzegorz IX zezwala na studia prawa cywilnego w Orleanie, zob. Robert Feenstra, *L'école de droit d'Orléans...*, s. 285-307. Produkcja rękopisów oraz rynek książki w środowisku związanym z tym uniwersytetem w XIII i XIV wieku wciąż pozostają niezbadane.

- Bellomo Manlio, *Legere, repetere, disputare. Introduzione ad una ricerca sulle 'quaestiones' civilistiche*, [w:] *Aspetti dell'insegnamento giuridico nelle università medievali. Le 'questiones disputate'*, I. Reggio Calabria 1974, s. 13–81, przedruk [w:] Manlio Bellomo, *Medioevo edito e inedito*, I: *Schole, univrsitates, studia*, Roma 1997, s. 51–97.
- Bellomo Manlio, *Saggio sull'università nell'età del diritto commune*, Catania 1979.
- Beaumanoir Philippe de, *Coutumes de Beauvaisis*, t. 1–3, wyd. A. Salmon, Paris 1970 (org. wyd. 1899).
- Clanchy Michael T., *From Memory to Written Record. England 1066-1307*, wyd. 2, Oxford 1993.
- Floriani Anna De, *Miniature parigine del Duecento, Il Salterio di Albenga e altri manoscritti*, Genova 1990.
- Dolezalek Gero, *Les gloses des manuscrits de droit: reflet des méthodes d'enseignement*, [w:] *Manuels, programmes de cours et techniques d'enseignement dans les universités médiévales. Actes du Colloque international de Louvain-la-Neuve (9–11 septembre 1993)*, red. J. Hamesse'a, Louvain-la-Neuve 1994, s. 235–255.
- Dolezalek Gero, *Repertorium manuscriptorum veterum Codicis Iustiniani*, t. 1–2, Frankfurt am Main 1985.
- Dolezalek Gero, Weigand Rudolf, *Das Geheimnis der roten Zeichen. Ein Beitrag zur Paläographie juristischer Handschriften des zwölften Jahrhunderts*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung” 1983, t. 69, s. 143–199.
- L'Engle Susan, *The Pro-active Reader: Learning to Learn the Law*, [w:] *Medieval Manuscripts, their Makers and Users. A Special Issue of Viator in Honor of Richard and Mary Rouse*, Turnhout 2011, s. 51–76.
- Feenstra Robert, *L'école de droit d'Orléans au XIIIe siècle: un état de la question*, [w:] *El Dret Comú i Catalunya. Actes del Ier Simposi Internacional Barcelona, 25–26 mai 1990*, Barcelona 1991, s. 285–307.
- Fronska Joanna, „Fonctions et usages des images dans les manuscrits juridiques. Le Digestum vetus de Justinien de la Bibliothèque de Kornik, BK 824”. Dysertacja, Poitiers, Centre d'Etudes Supérieures de Civilisation Médiévale/Uniwersytet Warszawski 2007.
- Fronska Joanna, *Memory and the Making of Images: A Case of a Legal Manuscript*, „Manuscripta” 2010, nr 54(1), s. 1–20.
- Fronska Joanna, *The Memory of Roman Law in an Illuminated Manuscript of Justinian's Digest*, [w:] *Memory and Commemoration in Medieval Culture*, wyd. Elma Brenner, Meredith Cohen, Mary Franklin-Brown, Farnham 2013.
- Fronska Joanna, *Między tekstem a obrazem. Dyrektywy dla iluminatorów w Digestach Justyniana*, „Ikonotheka” 2004, t. 17, s. 1–21.
- Fronska Joanna, *Turning the Pages of Legal Manuscripts: Reading and Remembering the Law*, [w:] *Meaning in Motion: Semantics of Movement in Medieval Art*, red. Nino Zchomelidse, Giovanni Freni, Princeton University Department of Art and Archaeology 2011, s. 191–214.
- Fronska Joanna, *Writing in the Margin – Drawing in the Margin: Reading Practices of Medieval Jurists*, [w:] *Inscribing Knowledge on the Page: Sciences, Tradition, Transmission and Subversion in the Medieval Book*, red. R. Grant i in., Chicago 2018 [w druku].
- Jacob Robert, *Les coutumiers du XIIIe siècle ont-ils connu la coutume?*, [w:] *La coutume au village dans l'Europe médiévale et moderne. Actes des XXes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, sept. 1998*, wyd. Mireille Mousnier, Jacques Paumarède, Toulouse 2001.

- Kowalski Marek Daniel, *Dlaczego warto było zostać kolektorem? Kariery papieskich kolektorów generalnych w Polsce w XV wieku*, „Roczniki Historyczne” 2014, t. 80, s. 148–149.
- Leaves of Gold: Manuscript Illumination from Philadelphia Collections*, red. James R. Tanis, Jennifer A. Thompson, Philadelphia 2001.
- Libicki Marcin, *Uwagi o genezie dekoracji rękopisu BK 824*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1993, z. 23, s. 47–60.
- Li livres de Jostice et de Plet, publié pour la première fois d'après le manuscrit unique de la Bibliothèque Nationale par Rapetti*, Paris 1850.
- Orlandelli Gianfranco, *Ricerche sulla origine della Littera Bononiensis. Scritture documentarie bolognesi del seccolo XII*, „Bulletino dell'Archivio Paleografico Italiano. Nuova serie II–III” 1956–1957, t. II, s. 177–214.
- Pennington Kenneth, *Moderamen inculpatæ tutelæ: The Jurisprudence of a Justifiable Defense*, „Rivista Internazionale di Diritto Comune” 2013, t. 24, s. 27–55.
- Rouse Richard H., Rouse Mary A., *Manuscripts and Their Makers, Commercial Book Producers in Medieval Paris 1200–1500*, London 2000.
- Seckel Emil, *Distinctiones Glossatorum, Studien zur Distinctionen-Literatur des romanistischen Glossatoren-schule, verbunden mit Mitteilungen unedierter Texte*, [w:] *Festschrift der Berliner juristischen Fakultät für Ferdinand v. Martitz zum 50jährigen Doktorjubiläum am 24. Juli*, Berlin 1911, s. 277–436.
- Soetermeer Frank, *Lordre chronologique des apparatus d'Accurse sur les libri ordinarii*, [w:] *tenže, Livres et juristes au Moyen Age*, Goldbach 1999.
- Soetermeer Frank, *Utrumque ius in peciis. Aspetti della produzione libraria a Bologna fra due e trecento*, Milano 1997.
- Speciale Giuseppe, *La memoria del diritto comune: sulle tracce d'uso del codex di Giustiniano (secoli XII–XV)*, Roma 1994.
- Sroka Stanisław, *Wykaz Polaków wypromowanych na uniwersytecie w Bolonii w drugiej połowie XV wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 2014, nr 1.
- Stones Alison, *Gothic Manuscripts c. 1260–1320, cz. I: Paris, Normandy and the Province of Reims*, London 2013 (*A Survey of Manuscripts Illuminated in France* 3, 1), t. 1–2.
- Wouw Hans van de, *Einige Bemerkungen über die Glosse des Accursius zum „Digestum Vetus”*, [w:] *Satura Roberto Feenstra sexagesimum quintum annum aetatis complenti ab alumnis collegis amicis oblata*, red. Johan A. Ankum, Fribourg 1985, s. 355–370.
- Wright Craig, *Music and Ceremony at Notre Dame of Paris, 500-1550*, Cambridge 2008.

JOANNA FRONSKA

**MARGINAL ILLUSTRATIONS AND READING PRACTICE IN JUSTINIAN'S *DIGEST*
IN THE KÓRNIK LIBRARY**

The present essay is a recapitulation and revision of the author's research conducted on the *Digestum vetus* kept by the Kórnik Library of the Polish Academy of Sciences (Ms. 824) over the last fifteen years. It focuses mainly on the 230 illustrations in the manuscript's margins and explores the ways they interpret the text and facilitate its understanding.

The Kórnik *Digest* was copied in Northern Italy in the late twelfth century or around 1200, but it was illustrated possibly in Paris, in the 2nd quarter of the thirteenth century, with historiated initials and marginal images. At the same time, an early version of Accursius's *Glossa ordinaria* was also copied. Sometime in the 1470s, the book was brought to Poland by Dzierśław of Karnice, a papal collector and a canon of Płock and Cracow.

The marginal images in BK 824 were made by professional illuminators, but they are consistent with the concept and function of the earlier relatively widespread practice of the marking of Roman law manuscripts with text-related drawings. The locations of the images, often shared with other manuscripts of the *Digest*, and their iconography, give us some insight into the common interests of medieval jurists. On the other hand, the marginal illustrations, which play the role of visual annotations, introduce a subject-based indexation of the text and sometimes also cross-references, allowing us to better understand medieval reading techniques.